

TAFOFIEL 34– februari 2017

1. Nieuwjaarswensen	2
2. Verslag van het ASCE Congres, Glasnevin 2016.....	3
3. Het archief Salu: eindelijk geïnventariseerd	10
4. Het archief Salu. Een blik achter de schermen van een uitzonderlijk familiebedrijf.....	11
5. Bloemlezing uit de pers.....	28
6. Lidgelden.....	29

Epitaaf vzw krijgt de steun van

NIEUWJAARSWENSEN

Aan het begin van een nieuw jaar is het gebruikelijk om even terug te blikken, de balans op te maken, maar ook tijd om te plannen. Een zoveelste moment van goede voornemens.

In pers en media staat 2016 intussen als geboekstaafd als een moeilijk jaar.

Op menselijk, maatschappelijk en politiek-ideologisch vlak is er heel veel gebeurd, helaas niet altijd in de positieve zin.

Ook voor Epitaaf vzw was 2016 een 'lastig' jaar. Met onze kleine ploeg van vrijwillige bestuursleden was het vaak 'dweilen met de kraan open'. Gelukkig kregen we regelmatig de hulp en steun van de leden van onze algemene vergadering en van enkele gemotiveerde leden en vrienden.

Onze kerntaken nog even op een rij:

- * Het in stand houden, beheren en ontsluiten van het voormalig atelier Salu in Laken; het gebouw en zijn inboedel.
- * Het uitbouwen van een museum en documentatiecentrum voor funeraire kunst en erfgoed.
- * Het sensibiliseren rond de waarde en betekenis van het funerair erfgoed via tentoonstellingen en publicaties.
- * Als vereniging de leden een waaier aan activiteiten aanbieden (tentoonstellingen, excursies, lezingen).
- * De doorheen de jaren opgebouwde expertise ten dienste stellen via adviezen en interventies, lezingen op vraag, rondleidingen op vraag etc.
- * De communicatie verzorgen met onze leden en met iedereen die geïnteresseerd is in het funerair erfgoed en de funeraire cultuur (via de tafofiel, de website en de facebookpagina).

2

Toegegeven... dit is een behoorlijk ambitieus project voor een handvol vrijwilligers. We zijn er dus ook niet in geslaagd om op al onze kerntaken even goed in te zetten en vooruitgang te boeken.

Maar toch, we moeten niet te bescheiden zijn. In deze tafofiel wordt weer aangetoond hoe we op het spoor van collectiebeheer en ontsluiting enorme stappen vooruit hebben gezet. Het werk dat de voorbije jaren achter de schermen is gepresteerd zou nu zo stilaan ook zichtbaar moeten worden voor de bezoekers.

De intenties van Epitaaf vzw blijven ambitieus. Ons programma voor 2017 zal – zoals steeds- inzetten op de vaste publieksmomenten (Erfgoeddag, Open monumentendagen, Week van de begraafplaatsen). We hopen ook onze leden te ontmoeten op een beperkt maar kwalitatief aanbod van excursies. Ten gepaste tijd zullen we onze leden van al die activiteiten en van het reilen en zeilen binnen de vereniging (het vele werk achter de schermen!) op de hoogte brengen. Wij rekenen op uw talrijke en enthousiaste aanwezigheid.

Rest ons nog U allen een goed 2017 toe te wensen.

Het bestuur van Epitaaf vzw

*Lode De clercq, Tim Jansens,
Linda Van Santvoort, Tom Verhofstadt*

ASCE VERZAMELDE IN 2016 IN DUBLIN

Joeri Mertens & Tim Jansens

Foto Joeri Mertens

In oktober 2016 vond in de Ierse hoofdstad Dublin de *Annual General Meeting* van de *Association of Significant Cemeteries in Europe* (ASCE) plaats. Ondergetekenden namen deel aan de conferentie die 'CONFLICT, MEMORIALIZATION = RECONCILIATION' als thema had.

Joeri Mertens bracht er de lezing '*Behold the Realm of Silence*' over het belang van *Stilte* voor herdenking en verzoening. Centraal stond het idee dat de 'metafysische stilte' een deur opent naar een transcendente wereld waar 'overgave' en 'wij' centraal staan en waar bijgevolg verzoening mogelijk wordt. Hij toetste dit idee aan twee herdenkingsites uit de Eerste Wereldoorlog waar die *Stilte* een centrale rol speelt: de Necropool van Tienen te Grimde en het *Island of Ireland Peace Park* in Mesen.¹

3

ASCE, even voorstellen

ASCE is een **non-profit organisatie**, opgericht in 2001. Ze vormt een Europees netwerk van publieke en private instanties die instaan voor het beheer van begraafplaatsen of er op een bepaalde manier mee gelieerd zijn. Momenteel vertegenwoordigt de organisatie meer dan 200 leden in 100 steden en gemeenten verspreid over 22 landen. Het netwerk heeft als objectief:

- (1) samenwerking bij de bescherming, conservatie en onderhoud van begraafplaatsen stimuleren;
- (2) het promoten van begraafplaatsen als onderdeel van ons menselijk erfgoed;
- (3) het verhogen van het bewustzijn van het belang van begraafplaatsen in Europa.

---

¹ De volledige tekst kan teruggevonden worden op de website.

België wordt in het netwerk vertegenwoordigd door de vereniging Epitaaf, de begraafplaatsen van Gent (Stad Gent) en Schoonselhof te Antwerpen. Enkel Epitaaf vzw en de Stad Gent zijn officieel lid van ASCE.

ASCE is de organisatie achter de internationale **Week van de begraafplaatsen**. De week wordt in Brussel en Vlaanderen georganiseerd door Epitaaf en Grafzerkjes vzw i.s.m. gemeentelijke partners. Er was een bijzondere oproep om de aankondiging van lokale initiatieven en ervaringen rond dit evenement te delen met ASCE.

ASCE stelt tevens de **European Cemeteries Route** op die in 2010 erkend werd als een *Cultural Route of the Council of Europe*. Momenteel omvat de toeristische route 63 begraafplaatsen in 50 steden en gemeenten, verspreid over 20 Europese landen. Verschillende partners werken aan hun kandidatuur om aan de route toegevoegd te worden.

Jaarlijks organiseert ASCE samen met een lokale partner een internationaal **congres** rond een funerair (erfgoed)thema. De laatste jaren ging het congres door in Amsterdam (2013), Barcelona (2014) en Boekarest (2015). De congressen zijn belangrijk voor netwerking tussen de verschillende leden en de organisatie.

ASCE wil tegemoet komen aan vragen van de leden door het ontwikkelen en het aanbieden van **producten** als een digitale tool voor rondleidingen op begraafplaatsen, onderzoek naar symbolen, jongerenwerking, promotiemateriaal ... De website van de vereniging staat centraal in het communicatieplan van ASCE en is bruikbaar voor de leden om hun activiteiten internationaal bekend te maken. Het aantal hits stijgt merkbaar in de periode van de Week van de Begraafplaatsen. Momenteel wordt er gewerkt aan een digitaal **dialogplatform** voor onderzoekers, een academisch netwerk om contactgegevens te delen en internationale onderzoeksprogramma's te lanceren. Om dat te realiseren fungeert Andreea Pop (RO) vanaf 2016 als onderzoekscoördinator. Zij zal onder andere de *editorial board* van de conferenties voorzitten, werkt aan een *guideline* voor publicaties van ASCE, denkt aan workshops, tentoonstellingen, kennisdeling, bibliografelijsten, ...

De volgende AGM & Conferentie vindt plaats op 5-7 oktober 2017 in Athene met als thema '*Ancient Greek art as an inspiration of European Funeral Art*'.

Dublin 2016

Aan het congres in Dublin namen 140 deelnemers uit negentien landen deel. Ze vertegenwoordigden 39 begraafplaatsen. Door een internationaal gezelschap van sprekers werden op twee dagen tijd vijftien presentaties gebracht waarna een bezoek aan het bedrijf Ecolegacy (sponsor) en de begraafplaats Glasnevin in Dublin volgden. De *proceedings* werden jammer genoeg niet ontsloten. Een greep uit het boeiende aanbod van sprekers:

Conor Dodd (IRL), historicus van de Glasnevin Trust, lichtte de geschiedenis van de Ierse nationale begraafplaats toe. In 1829 werd een eerste private, niet-confessionele begraafplaats opgericht in Dublin. Tot dan mochten katholieken in het door de Britten gedomineerde Ierland niet bidden bij het graf. Wegens het grote succes werd in 1832 Glasnevin opgericht. Initieel werd de begraafplaats gezien als een Iers Republikeins project, later als de nationale begraafplaats van Ierland waar iedereen zonder onderscheid kon begraven worden. Al in de 19de eeuw ontpopte de site zich tot een plaats waar politieke visies via manifestaties en optochten kracht werden bijgezet. Zowel de agressoren als de slachtoffers van de Ierse opstand werden op Glasnevin bijgezet. Vanaf 2006 liep er een belangrijk restauratieproject voor de begraafplaats en in 2010 opende op de site een museum waar de geschiedenis van de begraafplaats wordt verbeeld en waar de verhalen worden verteld van zij die er begraven zijn.

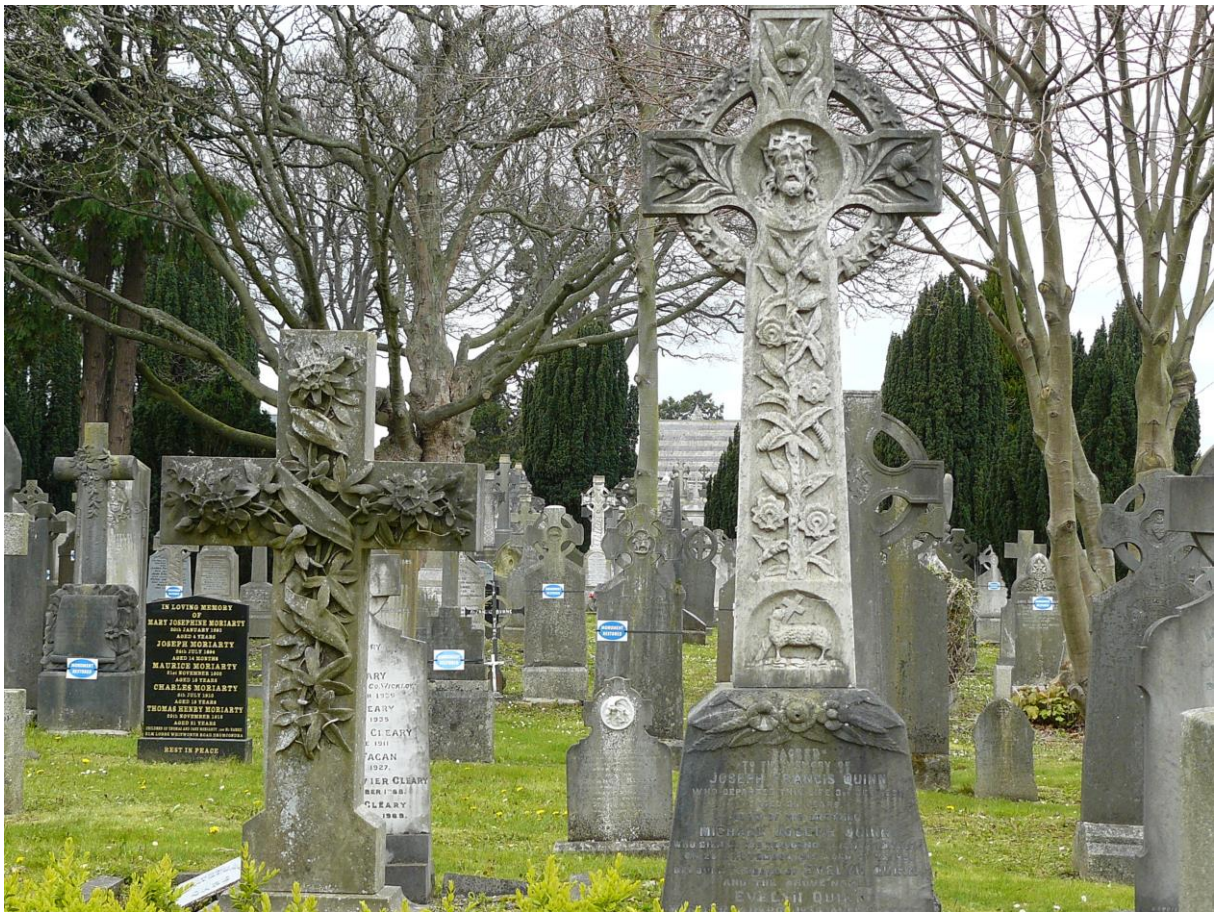
5

Alexander Legniti (AT) is hoofd van de begraafplaatsen van Innsbruck en besprak in zijn presentatie de herinnering aan drie slachtoffers uit de Kristalnacht (9-10 november 1938). De slachtoffers werden vergeten en de moordenaar die lid was van 'Student League Suevia' werd op het studentenmonument in Innsbruck herdacht. Zelf was hij naar Zuid-Amerika gevlucht en werd nooit veroordeeld. Elk jaar gingen er protestbijeenkomsten door. In 2015 plaatste het stadsbestuur een tekst met een correcte historische interpretatie bij het gedenkteken.

Kunsthistoricus Peter Harbison (IRL) is ruim 40 jaar lid van het *Dublin Cemeteries Committee*. Hij gaf in zijn lezing over Keltische kruisen een bevlogen toelichting bij de evolutie, heropbloei en betekenis van Keltische kruisen. De kruisen die werden toegepast tot omstreeks het jaar 1000 werden in 1853 voor de eerste keer getoond op de wereldtentoonstelling van Dublin. Dat betekende een heropleving voor het type. Vier jaar later werd een eerste overzicht van de bewaarde kruisen gepubliceerd. Het boek werd een ware inspiratiebron voor de graftekens in kruisvorm die vanaf 1870 op Ierse begraafplaatsen werden opgericht. Het kruis verwijst naar de hoogtijdagen van de Keltische wereld.

Als Keltische symbolen gelden verder de harp, de toren, de wolfshond en de klaver. De cirkel zou staan voor Christus in het midden van de wereld.

Glasnevin cemetery. Foto Frieda Van Gothem.

De Griekse academica Katerina Tsatoucha belichte in 'One bronze sculpture, many stories in the first Cemetery of Athens' het herdenkingsmonument voor de slachtoffers van de hongersnood van 1941-1944. Door de Britse zeeblokkade stierven ongeveer 300.000 Grieken de hongersnood. Het massagraf werd opnieuw ingevoerd. Het herdenkingsbeeld van een uitgemergelde dode moeder met een hongerig kind aan de borst past binnen de traditionele verbeelding van de hongersnood. Het beeld is niet narratief of (be)oordelend, het wil enkel getuigen. Daar de huidige generatie het oorlogsleed begint te vergeten, kreeg het beeld een prominente plek op het voorplein van de Eerste Begraafplaats van Athene.

Andreea Pop is dé autoriteit in architecturaal erfgoed in Roemenië. Ze behandelde in haar paper 'Conflict in life – reconciliation in afterlife' de positie van Roemenië tijdens de Eerste Wereldoorlog. Roemenië nam vanaf 1916 deel aan de oorlog aan de kant van de geallieerden in de hoop het land te

verenigen wat lukte in 1920. Negen percent van de bevolking stierf tijdens de oorlog. Er werden verschillende niet gerealiseerde projecten gepresenteerd ter herdenking van de oorlogsslachtoffers. Meestal werd pas jaren na datum een kleiner gedenkteken opgericht. Tot slot presenteerde Andreea Pop een project dat ze samen met haar studenten uitvoerde (opleiding architectuur, Universiteit Boekarest). Ze deden prospectie naar 'verloren' graven in de bergen. Tot hun verwondering vonden ze die terug, zichtbaar in het landschap. Met haar studenten ontwierp ze graftekens voor de graven wat een moeilijker proces bleek dan het ontwerpen van een volledige necropool.

Ian Hussein (GB) van de *Commonwealth War Grave Commission* schetste in zijn bevolgen toespraak de geschiedenis die leidde naar de stichting van de CWGC. Hij onderlijnde dat tijdens de Napoleontische oorlogen geen aandacht was voor de slachtoffers die in massagraven terecht kwamen of verwerkt werden tot grondverbeteraar. Enkel generaals kregen een opvallend graf. Pas in de Frans-Duitse oorlog van 1877 was er aandacht voor individuele graven en graftekens. Nabestaanden waren de spil van die herdenking. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was het ten slotte de staat die instond voor de graven en de herdenking van haar gesneuvelde onderdanen.

De dames Laura Monastier en Carla Debernardi (IT) zijn respectievelijk secretaris en voorzitter van de vereniging *Amici del Monumentale di Milano*. Mevrouw Monastier bracht in de lezing 'My name is Mafalda' het ontroerende verhaal van de zus van de laatste Italiaanse koning Victor Emanuel III (meidynastie), Mafalda, die koningin van Bulgarije werd. Toen haar echtgenoot in 1943 stierf en Mussolini in Italië aftrad, trok ze terug naar Italië. Duitsland keerde zich op dat ogenblik tegen Italië en Mafalda werd getransporteerd naar Buchenwald. De Nazi's lieten er haar sterven tijdens de bevrijding. Ze werd bijgezet in het familiegraf te Frankfurt. Carla Debernardi had het in haar paper over het gedenkteken dat in de jaren 1960 opgetrokken werd op de begraafplaats van Milaan ter herinnering aan de slachtoffers van het Nazisme: partizanen, joden en politieke gevangenen. Het monument is een rationalistisch, minimalistisch ontwerp van de BBPR-group: een kubusvorm met een kruis als basis. In de marmeren platen rondom werden de namen van de slachtoffers gegrift, inclusief die van Mafalda. Op de begraafplaats van Milaan liggen ook Fascisten begraven. Slachtoffer en agressor worden er herdacht zonder onderscheid.

Glasnevin Cemetery

Glasnevin Cemetery. Foto Joeri Mertens

Er werd één begraafplaats in Dublin bezocht: Glasnevin Cemetery. De begraafplaats wordt uitgebaat door de Glasnevin Trust, een private organisatie, die er naast de begraafplaats ook een museum en horeca-zaak uitbaat. Die combinatie maakt dat de begraafplaats het midden houdt tussen een operationele begraafplaats, een erfgoedsite en een museumsite. De begraafplaats werd daarom opgedeeld in een modern deel waar bijzettingen gebeuren en een deel met eerder museale benadering. De functies lopen er op natuurlijke wijze door elkaar, de rouwende nabestaande zit er in hetzelfde horecapunt als de toerist. Bij geleide bezoeken worden begrafenisceremonies niet gestoord en routes aangepast.

De site kenmerkt zich door een basisstructuur met verharde paden, ertussen liggen perken die niet expliciet ontsloten zijn en waar de graspartijen als toegang fungeren. Afhankelijk van de zone is de aanwezigheid van graftekens denser. Het historische deel sluit aan bij de nationale botanische tuin van Ierland. Er is een verbinding tussen de begraafplaats en de tuin en in beiden wordt naar elkaar verwezen. Die uitwisseling blijkt een meerwaarde te zijn voor de ontsluiting van beide gebieden met een parkfunctie. Families lopen van de ene naar de andere tuin zodat naast de nabestaande en (funeraire) toerist de Glasnevin-begraafplaats ook de lichte recreant aanspreekt (wandelen, fietsen).

De funeraire kunst volgt er de Europese evolutie. Uniek aan Glasnevin is het feit dat de Ieren deze dodenakker beschouwen als 'Ireland's National Cemetery'. Een groot deel van de helden van de natie - al dan niet geboren of gestorven in Dublin - vonden er hun laatste rustplaats. Ook de aanwezigheid van een Ierse toren centraal op de site en een groot aantal Keltische kruisen maakt Glasnevin tot een Ierse begraafplaats. Toen ze in 1832 werd geopend stond ze open voor alle religies, wat in de praktijk betekende dat het om een katholieke begraafplaats ging. Meer en meer wordt gekozen om er plaats te geven aan alle partijen van de vele conflicten die het land gekend heeft. De recente constructie van een aantal herdenkingstekens die niet noodzakelijk gekoppeld zijn aan een graf – en waar zelfs enkele Britten rusten – zijn uitingen van een wil om de weg naar verzoening te nemen. De begraafplaats was dusdanig interessant dat één bezoek onvoldoende bleek. Vele deelnemers aan het congres keerden dan ook op zaterdag terug om de begraafplaats nogmaals te bezoeken.

BIBLIOGRAFIE

Association of Significant Cemeteries in Europe

www.significantcemeteries.org

www.symbolsproject.eu

www.glasnevinmuseum.ie

HET ARCHIEF SALU: EINDELIJK GEÏNVENTARISEERD

L. Van Santvoort

In 2014-2015 liep een inventarisatieproject van de gipscollectie waarvan het resultaat in mei 2016 door Epitaaf vzw aan het publiek werd voorgesteld. Het was van in het begin de intentie om ook het bedrijfsarchief in deze inventarisatie te betrekken. De volledige inboedel van het voormalig atelier Salu is immers een uitzonderlijk gegeven waarbij objecten en archieven elkaar aanvullen. In januari 2015 werd het papieren archief verhuisd naar het AMVB waar het tijdelijk – voor de duur van de inventarisatie – werd ondergebracht. In de zomer van 2015 ging Céline Hauwaer als vrijwilliger aan de slag en werden de eerste voorbereidingen getroffen om orde op zaken te zetten in het omvangrijke archief.

Dankzij een projectsubsidie van de VGC kon in de maanden januari tot mei Dirk Buelens aan de slag. Het volledige archief werd geordend, geïnventariseerd en verpakt volgens de regels der kunst. Dit alles gebeurde onder begeleiding van de expertise die in het AMVB is opgebouwd inzake archivering van erfgoedcollecties en in nauw overleg met de Erfgoedcel Brussel.

Sinds november 2016 is het Salu-archief terug in de thuisbasis waar het is ondergebracht in speciaal gemaakte archiefkasten.

De eerstvolgende erfgoeddag – 23 april 2017 – die in het teken staat van “Zorg (voor het erfgoed)” wordt voor Epitaaf vzw de gelegenheid om het vernieuwde archief aan het publiek voor te stellen.

Met deze inventarisatie is een enorme stap vooruit gezet in het beheer en de ontsluiting van de collectie. Epitaaf vzw evolueert langzaam maar zeker in de richting van een volwaardig “museum en documentatiecentrum voor funerair erfgoed”.

10

verhuis van het Salu- Archief van het AMVB naar het atelier Salu. Foto Linda Van Santvoort

HET ARCHIEF SALU. EEN BLIK ACHTER DE SCHERMEN VAN EEN UITZONDERLIJK FAMILIEBEDRIJF²

Dirk Buelens
Archivaris

Het Atelier Salu: een familiebedrijf uitgebaat door drie generaties Ernest Salu (I, II en III) en gespecialiseerd in het ontwerp en de creatie van grafmonumenten was werkzaam vlak naast de begraafplaats van Laken. Het is niet verwonderlijk dat de meeste van hun creaties hier zijn terug te vinden. Dit artikel is het resultaat van vijf maanden voltijds inventariseren. Opmerkelijke lezers zullen merken dat de structuur van dit artikel sterk weg heeft van de inleiding op een klassieke archiefinventaris. Dit is niet toevallig. Het doel van deze opdracht was immers het opstellen van een dergelijke inventaris, om de personen achter Epitaaf vzw een beter inzicht in deze toch wel unieke collectie te bieden. De inventaris zelf is niet in dit artikel opgenomen, maar kan weliswaar geraadpleegd worden door contact op te nemen met Epitaaf vzw. Met deze inventaris – en met dit artikel – hopen we de interesse in het werk van de Salu's aan te wakkeren en verder onderzoek naar hun bedrijfsvoering en kunstzinnige activiteiten te stimuleren.

Het eerste deel van dit artikel behandelt de historiek van de familie Salu, gevolgd door een overzicht van de geschiedenis van het atelier en het archief. Aangetoond zal worden welke stukken in het archief voorkomen en wat hun nut kan zijn voor verder onderzoek. Een laatste hoofdstuk gaat over de ordening van het archief en de daarbij gemaakte keuzes. Ter illustratie wordt de ordening van het bedrijfsarchief toegelicht, dat het grootste aandeel stukken in deze collectie vertegenwoordigt.

Historiek: de familie Salu

11

Ernest Joseph Victor Salu werd geboren in 1846 te Schaarbeek en schreef zich in 1861, op vijftienjarige leeftijd, in aan de Academie voor Schone Kunsten te Brussel. Hij werd geregistreerd als *sculpteur en marbre* en zou in 1870 zijn opleiding voltooien.³ Tijdens deze opleiding werkte hij in het atelier van hofbeeldhouwer Guillaume Geefs, die bekend staat voor de creatie van talloze grafmonumenten. Het is vermoedelijk hier dat Salu's interesse voor de grafkunst werd aangewakkerd. Na zijn opleiding werkte Salu I mee aan de decoratie van de Brusselse Beurs naast andere beeldhouwers als Jean-Joseph Jaquet en Auguste Rodin. Tijdens deze werkzaamheden kreeg Ernest I de opdracht een beeld te produceren voor een grafmonument op de begraafplaats van Laken. Dit leidde tot meerdere gelijkaardige opdrachten en uiteindelijk het oprichten van een

---

² Dit artikel verscheen in het tijdschrift *Arduin*, nr. 20, dec. 2016, uitgegeven door het AMVB.

³ VANDENBREEDEN (Jos). 'Het beeldhouwersatelier Ernest Salu'. In: I. Adriaens (ed.). *Omtrent het Onze-Lieve-Vrouwvoorplein in Laken Monument "Be" Leven*. Lier, Koning Boudewijnstichting, 1994, p. 53; SYMONS (Katrijn). *De Salu's: drie generaties grafbeeldhouwer. Kritische inventaris en analyse van de in het Atelier Salu vervaardigde Grafsculpturen*. Leuven, Katholieke Universiteit, 1999, p. 28; VAN SANTVOORT (Linda). *Het voormalig beeldhouwersatelier Salu. Drie generaties grafkunst*. In: *Ernest Salu. Beeldhouwers – Sculpteurs*. Brussel, Epitaaf vzw, 2005, p. 58. Symons verwijst hierbij naar een archiefdocument: Brussel, Archief van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, *Registres matricles des élèves de l'academie*, stamnummer 4017.

beeldhouwatelier naast de begraafplaats van Laken in 1872.⁴ Naast beeldhouwen was Ernest I Salu ook zeer actief in het verenigingsleven en de lokale politiek.⁵ Na zijn overlijden in 1923 neemt zijn zoon het beheer van het atelier volledig in handen.⁶

Op 9 augustus 1885 werd Ernest II Charles Joseph Salu geboren. In het voetspoor van zijn vader volgde hij een opleiding aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Brussel, tussen 1901 en 1909. Hierna kon hij onmiddellijk aan de slag in het atelier van zijn vader.⁷ Tot de jaren 1930 werden er nog veelvuldig grafmonumenten besteld, maar vanaf dan kende deze kunstvorm eerder een terugval. Men begon steeds vaker sobere grafmonumenten te bestellen, met minder interesse voor rijkelijk uitgewerkte sculpturen. In navolging van zijn vader was Ernest II ook zeer actief buiten het atelier. Zo was hij voorzitter van de *Crèche Clementine* (die in 1958 werd omgedoopt naar *Crèche Ernest Salu*) en zeer actief lid van de Kamer van Koophandel van Brussel.⁸ In 1957 droeg hij het beheer van het atelier over aan zijn zoon. Ernest II Salu overleed in 1980.⁹ Ondanks de terugval van de monumentale grafkunst, bleef er voor Salu II toch voldoende werk in de sector. Hij kon voor de uitwerking van zijn beeldhouwwerken rekenen op de talloze foto's die hij nam van modellen, al dan niet tegen een georkestreerde achtergrond. Uit de collectie foto's blijkt dat deze duidelijk een hulpmiddel waren voor zijn beeldhouwpraktijk.¹⁰ Hij documenteerde daarnaast ook uitgebreid de verschillende begraafplaatsen waar werk van hem is vertegenwoordigd, maar ook zijn dagelijks leven en dat van zijn familie.¹¹ Het mag duidelijk zijn dat deze fotocollectie van groot belang is voor de studie van het leven van de Salu II en zijn werkzaamheden. Het is een uitzonderlijke bron die het leven in en rondom een beeldhouwatelier illustreert.

Ernest III Ghislain Alphonse Salu werd geboren in 1909 en schreef zich in 1925 in aan de Koninklijke Academie. In 1933 rondde hij zijn opleiding af en ging aan het werk in het atelier van zijn vader. Nog meer dan zijn vader leed hij onder de verminderde belangstelling voor rijkelijk uitgewerkte grafmonumenten. Hij ging zich meer toeleggen op het onderhoud en de restauratie van de grafmonumenten op de begraafplaats van Laken, het creëren van epitafen voor grafstenen en het bestellen en leveren van planten en bloemen. Daarnaast legde hij zich toe op de amateurfilmkunst.¹² Hij maakte meerdere filmreportages, onder andere van de Wereldtentoonstelling van 1958¹³ en

---

⁴ VANDENBREDEN (JOS), *idem*, 1994, p. 53–54; *Op leven en dood: het grafmonument*. Antwerpen: Internationaal Cultureel Centrum, 1987 (interview met Ernest Salu III, geen paginanummers); SYMONS (KATRIN), *idem*, 1999, p. 30; VAN SANTVOORT (Linda), *idem*, 2005, p. 58.

⁵ SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 32-33.

⁶ SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 38.

⁷ SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 34-35; VAN SANTVOORT (Linda), *idem*, 2005, p. 59.

⁸ SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 38.

⁹ SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 40.

¹⁰ Sommige negatieven bevatten zelfs sporen van afdekverf. DE CLERCQ (L.). 'De kunstenaarsfamilie Salu (I)'. In: *Obscuur. Projectie*, 2001, 7, p. 68-69.

¹¹ DE CLERCQ (L.), *idem*, 2001, p. 69.

¹² SYMONS (Katrin), *idem* 1999, p. 39-40; DE CLERCQ (L.), *idem*, 2001, p. 71-72.

¹³ DE CLERCQ (L.), *idem*, 2001, p. 72.

werkte mee aan enkele documentaires over Kongo.¹⁴ Ernest III beheerde het atelier van 1957 tot 1983, waarna de lopende zaken in 1984 werden afgehandeld. Net voor zijn overlijden in 1987 werd er op initiatief van Epitaaf vzw een tentoonstelling georganiseerd, *Op leven en dood: het grafmonument*,¹⁵ waarin een interview met hem werd gepubliceerd. Na zijn overlijden in september 1987 werden het atelier en het woonhuis verkocht. *Epitaaf vzw*, dat in 1984 werd opgericht met als doel het valoriseren en promoten van het onderzoek en het behoud van de grafkunst, verkreeg de erfpacht over het atelier en kwam zo in het bezit van het archief en de collectie gipsen.¹⁶

Historiek : Het Atelier Salu

Ernest I Salu kocht in 1872 een terrein naast het kerkhof van Laken en bouwde er twee jaar later een eerste houten atelier met een omvang van zes bij zeven meter. Op 21 mei 1881 werd er een bouwaanvraag ingediend voor een eerste uitbreiding en het bouwen van een woning in de Leopold I-straat nummer 17. Er werd een stenen atelier gebouwd van veertien bij vier en een halve meter aan het Onze-Lieve-Vrouwvoorplein. Een jaar later, in 1882, werd er een marmeratelier bijgebouwd,¹⁷ samen met een kantoorruimte.¹⁸ Volgens Ernest III Salu bestond het atelier uiteindelijk uit vierhonderd vierkante meter werkruimte en werkten er op een bepaald moment tot veertig arbeiders.¹⁹ Een bouwaanvraag voor uitbreidingen in 1910 resulteerde niet tot verbouwingen. Wel werd er in 1912 een vergunning verkregen voor het bouwen van een “serre” tussen de woning en de ateliers. Dit werd de “wintertuin”, een ruimte gevuld met allerlei bloemen en planten, waarin de Salu’s klanten ontvingen en beeldhouwwerken van zowel eigen makelij als van bevriende kunstenaars tentoonstelden. Deze ruimte complementeerde de toonzaal, ofwel de “fonteinzaal”, waar de Salu’s reeds eigen werk ter voorbeeld voor potentiële klanten uitstalden.²⁰

Het *Atelier Salu*, dat achtereenvolgens door de drie generaties werd beheerd, staat vooral bekend voor de creatie van talloze grafmonumenten. Het merendeel werd geproduceerd voor overledenen die op de begraafplaats van Laken werden begraven, maar de Salu’s hebben ook grafmonumenten op andere begraafplaatsen op hun naam staan. De populariteit van de monumentale grafkunst

---

¹⁴ Ernest Salu wordt tweemaal vermeldt in de filmdatabank IMDB (Internet Movie Database), voor medewerking aan de documentaires *Bongolo* (1953) en *Bwana Kitoko* (1955). Opmerkelijk is dat hij hier wordt vermeld als verantwoordelijke voor geluid. *Internet Movie Database. Ernest Salu*. (z.d.) Opgevraagd op 24 september 2016 via <http://www.imdb.com/name/nm0759176/>.

¹⁵ Deze tentoonstelling liep eerst in Antwerpen (ICC) en later in Knokke (Scharpoort).

¹⁶ SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 40-41; VAN SANTVOORT (Linda), *idem*, 2005, p. 62-63; JANSSENS (T.), ‘Epitaaf: gepassioneerde en vrijwillige inzet voor begraafplaatsen’. In: *Arduin*, 2013, 7, 13, p. 80-84.

¹⁷ SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 30-31; VAN SANTVOORT (Linda), *idem*, 2005, p. 58-59.

¹⁸ VANDENBREEDEN (Jos), *idem*, 1994, p. 54-55; SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 32. In de bouwaanvraag werd dit omschreven als “*une serre et une annexe à ses ateliers*.” Brussel, Stadsarchief, *Petite Voirie*, 29, 1882, *Autorisation de batir*.

¹⁹ *Op leven en dood* (interview Ernest Salu III, geen paginanummers).

²⁰ VANDENBREEDEN (Jos), *idem*, 1994, p. 55, 57-58; VAN SANTVOORT (Linda), *idem*, 2005, p. 60-61; DE KUYPER (Eric). ‘Van grafkunst naar fotografie’. In: *Ernest Salu. Beeldhouwers – Sculpteurs*, Brussel, Epitaaf vzw, 2005, p. 12-13.

kende reeds vanaf de jaren 1930 een neergang²¹ en zal dus geleidelijk aan belang verliezen binnen de werking van het atelier. De focus verschoof naar eenvoudigere grafstenen en ander beeldhouwwerk, naast andere activiteiten zoals het maken van grafschriften, het onderhouden en restaureren van grafmonumenten en het leveren en plaatsen van bloemen en planten.²² Het archief is getuige van al deze activiteiten in de vorm van een veelheid aan stukken, waaronder registers, facturen, kwitanties, briefwisseling en meer.

In het archief bevindt zich een concept van statuten voor de oprichting van de *Établissements Ernest Salu*, uit 1950. Dit document vermeldt Ernest II en III bij naam en adres als volgt: “1) Monsieur Ernest SALU Père, sculpteur, demeurant à Bruxelles II, rue Léopold Ier, n° 17. 2) Monsieur Ernest SALU Fils, sculpteur, demeurant à Bruxelles II, rue Léopold Ier, n° 19.” Vader en zoon zouden dus vanaf 1950 beiden eigenaar van het atelier worden. Het atelier zou dan het statuut van bvba (besloten vennootschap met beperkte aansprakelijkheid) verkrijgen.²³ Het is echter onduidelijk of het atelier effectief het statuut van bvba heeft verkregen. Wat wel is geweten is dat Ernest III Salu vanaf 1957 het atelier “leende” voor een jaarlijks bedrag van 36.000 Belgische frank van zijn vader. Een contract van 1 juli 1957, dat in het archief wordt bewaard, stipuleert dit.²⁴ Een concept van statuten (*supra*) geeft inzage in de activiteiten van het bedrijf: “[...] la construction, l’achat et la vente de monuments funéraires, le négoce de fleurs naturelles et artificielles et tous accessoires, ainsi que toutes opérations commerciales, immobilières et financières généralement quelconque se rapportant directement ou indirectement à cet objet.”²⁵ Er zijn drie hoofdactiviteiten op te merken: 1) het produceren, aankopen en verkopen van grafmonumenten, 2) het voorzien van bloemen, planten en andere accessoires en 3) alle handelingen die betrekking hebben op hun algemene activiteiten. Deze laatste opdracht is dus zeer vaag verwoord, maar komt erop neer dat hiermee alles omvat wordt wat bij het beheren en runnen van een beeldhouwersatelier komt kijken. De Salu’s zijn vrij om hun taken en activiteiten uit te voeren naar eigen goeddunken. Een extra hulpmiddel om de bevoegdheden en activiteiten van de Salu’s te achterhalen is het rekeningschema dat zich in het archief bevindt (zie **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**)²⁶ Het stuk is niet gedateerd, maar in andere stukken zoals journaals en vooral de grootboeken komen dezelfde posten met dezelfde codes voor. Uit dit stuk kan afgeleid worden waar de Salu’s geld aan uitgaven en met welke activiteiten ze voor inkomsten zorgden.

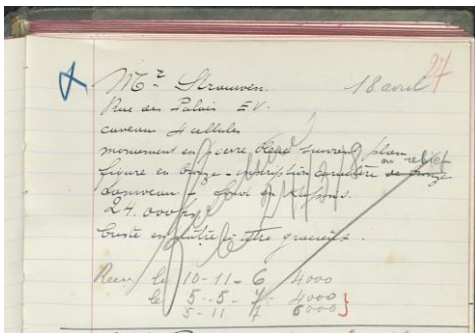

Fig. 1: Detail uit het register van bestelling van grafmonumenten met betrekking tot het grafmonument van Jules-Emile Strauwen (Laken), 1936-1938, Archief van het Atelier Salu, inv.621, © Epitaaf vzw.

²¹ Het is van belang te noteren dat zowel Ernest Salu II en III eerder minimaal zijn bezig geweest met het produceren van monumentale beeldhouwwerken, aangezien de hoogdagen ervan al (bijna) voorbij waren toen zij aan de slag gingen.

²² SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 37-38, 40.

²³ Brussel, Epitaaf vzw, *Archief Salu, Archief van het Atelier Salu*, inv. **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**

²⁴ SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 40. Voor het contract zelf, zie: Brussel, Epitaaf vzw, *Archief Salu, Archief van het atelier Salu*, inv. **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**

²⁵ Brussel, Epitaaf vzw, *Archief van het Atelier Salu*, inv. **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**

²⁶ Brussel, Epitaaf vzw, *Archief Salu, Archief van het Atelier Salu*, inv. **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**

Het is nog belangrijk te vermelden dat de Salu's niet altijd volledige grafmonumenten ontwierpen en construeerden. De creatie van een monumentaal grafmonument was vaak het resultaat van een samenwerking tussen een architect en een beeldhouwer (in dit geval vaak de Salu's). Op de ontwerptekeningen is dit vaak duidelijk. Dan staat de naam van de architect vermeld op de desbetreffende tekeningen. Toch blijken de Salu's voor het merendeel wel zelf te hebben ingestaan voor de volledige realisatie van grafmonumenten.²⁷

De Crèche Ernest Salu en Filmart

Naast hun activiteiten in het beeldhouwersatelier waren de Salu's zeer actief in andere domeinen. Ernest I Salu was één van de oprichters van de *Crèche Clémentine*. Volgens de neerslag van een mondeling relaas van een inwoner van Laken schonk Ernest I Salu omstreeks 1900 enkele gebouwen aan de gemeente. Het gebouw in de Molenbeekstraat werd geschonken op voorwaarde dat er een kinderdagverblijf zou komen.²⁸ Ernest I zou lange tijd deel uitmaken van de Raad van Bestuur. Ernest II Salu werd voorzitter van de crèche. In 1958 kreeg de crèche een nieuwe naam, *Crèche Ernest Salu*. De crèche is vandaag de dag nog steeds actief.²⁹

Ernest III Salu was zeer actief als fotograaf en filmproducent (*supra*). Hiervoor werkte hij onder andere samen met ene D. Hebbelinck.³⁰ Hun voornaamste realisatie was een documentatiefilm over de constructie van het *Atomium* voor de Wereldtentoonstelling van 1958.

Het archief. Historiek

Het archief van het atelier en de familie Salu werd steeds bewaard in de gebouwen van het atelier. Nadat Epitaaf vzw de erfpacht over het atelier verkreeg in 1987, werden de stukken naar een andere locatie in het gebouw verhuisd. In functie van de eerste en ingrijpende restauratie van het gebouw bracht Epitaaf vzw alle archieven, die in het gebouw verspreid lagen, onder in één enkele ruimte (het vroeger modeleer atelier, vandaag archiefruimte op de verdieping). Delen van het archief werden ingepakt in dozen die van nummers werden voorzien. De summiere inventarisfiches die toen werden opgesteld zijn evenwel zoek geraakt.

Op vrijdag 23 januari 2015 werd het archief van de Salu's overgebracht naar het *Archief en Museum voor het Vlaams Leven te Brussel* (AMVB). De bewaaromstandigheden en beperkte ruimtes in het atelier van de Salu's zijn niet ideaal om het archief te herpakken en te inventariseren noch het te bewaren. Deze bewaargeving bij het AMVB was weliswaar tijdelijk. Er werden archiefkasten besteld en intussen is het archief bijna volledig verpakt in zuurvrije omslagen en archiefdozen en is het terug

---

²⁷ SYMONS (Katrin), *idem*, 1999, p. 45.

²⁸ MERENS (André). 'In mijn tijd'. In: *Laca Tijdingen*, 2001, 13, 2, p. 18-28.

²⁹ Als gemeentelijke crèche Ernest Salu

³⁰ Over deze "D. Hebbelinck" werd niet onmiddellijk informatie teruggevonden. Uitgebreider en doorgedreven onderzoek zal hier nodig zijn. Wel werd er een link gevonden naar Roger Hebbelinck (1912), die volgens *Werkstede Arcloza* met Ernest Salu zou hebben samengewerkt aan enkele films (waaronder een film over het Atomium). *Werkstede Arcloza. Kunstwerken*. (z.d.) Opgevraagd op 26 september 2016 via <http://www.arcloza.be/inlijsten-van-kunstwerken-mortsel-2640.html>. Op officiële brieven en briefomslagen staat nochtans steeds de vermelding "D. Hebbelinck" genoteerd. Brussel, Epitaaf vzw, *Archief Salu. Archief van het Atelier Salu*, inv. **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden..**

ondergebracht in de archiefruimte van het atelier. In 2015 werkte Céline Houwaer in het AMVB aan een uitgebreide plaatsingslijst van het archief, teneinde het uiteindelijk te inventariseren. Deze vrijwillige opdracht geraakte niet volledig afgerond. Op 4 januari 2016 werd er met steun van de *Vlaamse Gemeenschapscommissie* (VGC) een medewerker aangenomen (Dirk Buelens) die over de loop van vijf maanden instond voor het verpakken van het archief en het afwerken van de inventaris (op basis van het werk van Céline Houwaer).

Inhoud en structuur : Bereik en inhoud

Zoals eerder werd aangehaald, bestaat het Archief Salu uit vier deelarchieven. Het bevat zowel persoonlijke stukken van de familie Salu als professionele stukken van het beeldhouwersatelier, de *Crèche Ernest Salu* en *Filmart E. Salu & D. Hebbelinck*.

Het archief van de familie Salu

In het deelarchief van de familie Salu zijn alle persoonlijke stukken opgenomen van de drie generaties. Van de vrouwen van de Salu's zijn echter weinig tot geen individuele stukken te vinden. Enkel voor Gisèle Salu, één van de dochters van Salu III, en een zekere Jean Salu werden er duidelijk individuele stukken teruggevonden. Daarnaast werd er een opdeling voorzien voor stukken die niet aan een specifiek familielid konden toegeschreven worden. Het is best mogelijk dat dit met verder onderzoek in de toekomst kan opgelost worden. Van Ernest I Salu zijn er slechts losse archiefstukken bewaard. Het gaat dan om onder andere een visum voor Frankrijk, enkele briefkaarten en een aantal schetsboekjes. Van Ernest II Salu zijn er dan weer meer stukken bewaard, waaronder stukken met betrekking tot onroerende goederen en een groot aantal rekeningafschriften en andere financiële stukken. Hetzelfde geldt voor Ernest III Salu, al blijft het bestand van zijn vader wel het omvangrijkste.

Fig. 2: Factuur voor het grafmonument van Jules-Emile Strauwen (Laken), 23 maart 1938, Archief van het Atelier Salu, inv. 421, ©Epitaaf vzw

Het archief van het Atelier Salu

Het grootste bestand is dat van het atelier Salu. Opmerkelijk is dat er van de periode vóór de Tweede Wereldoorlog weinig stukken zijn bewaard gebleven. Het is niet duidelijk wat er met deze stukken is gebeurd. Zijn deze stukken vernietigd tijdens de oorlog of werden ze elders ondergebracht? Dit deelarchief geeft een interessante inzage in de bedrijfsvoering en het beheer van het beeldhouwersatelier. Er is briefwisseling terug te vinden met klanten, banken, verzekeringsagentschappen, werknemers en leveranciers van grondstoffen en materialen. Over de eigenlijke organisatiestructuur binnen het atelier is echter weinig terug te vinden. Wel zijn er heel wat stukken die illustreren wat de medewerkers van het ateliers als taak hadden en wat ze ervoor betaald kregen. Er bevinden zich vooral heel wat financiële stukken in het archief, die inzage kunnen bieden in kostprijzen van grondstoffen, grafmonumenten, bloemen en planten. Agenda's, journaals, kasboeken, factuurboeken en andere stukken kunnen van enorme waarde zijn voor economisch-historisch onderzoek, maar ook van nut zijn bij onderzoek naar de creatie van specifieke grafmonumenten. Hiervoor zijn ook de registers bewaard waarin bestellingen van grafmonumenten en andere werken zijn opgenomen, net zoals registers met registratie van bestellingen van materialen voor deze werken.

De meest tot de verbeelding sprekende stukken zijn uiteraard de duizenden schetsen, ontwerptekeningen, presentatietekeningen en technische tekeningen. Vanuit documentair, museaal en kunsthistorisch oogpunt is dit een zeer belangrijk onderdeel van het archief. De identificatie van al deze documenten zal toelaten een link te leggen naar de gerealiseerde graftekens op ondermeer de Lakense begraafplaats.

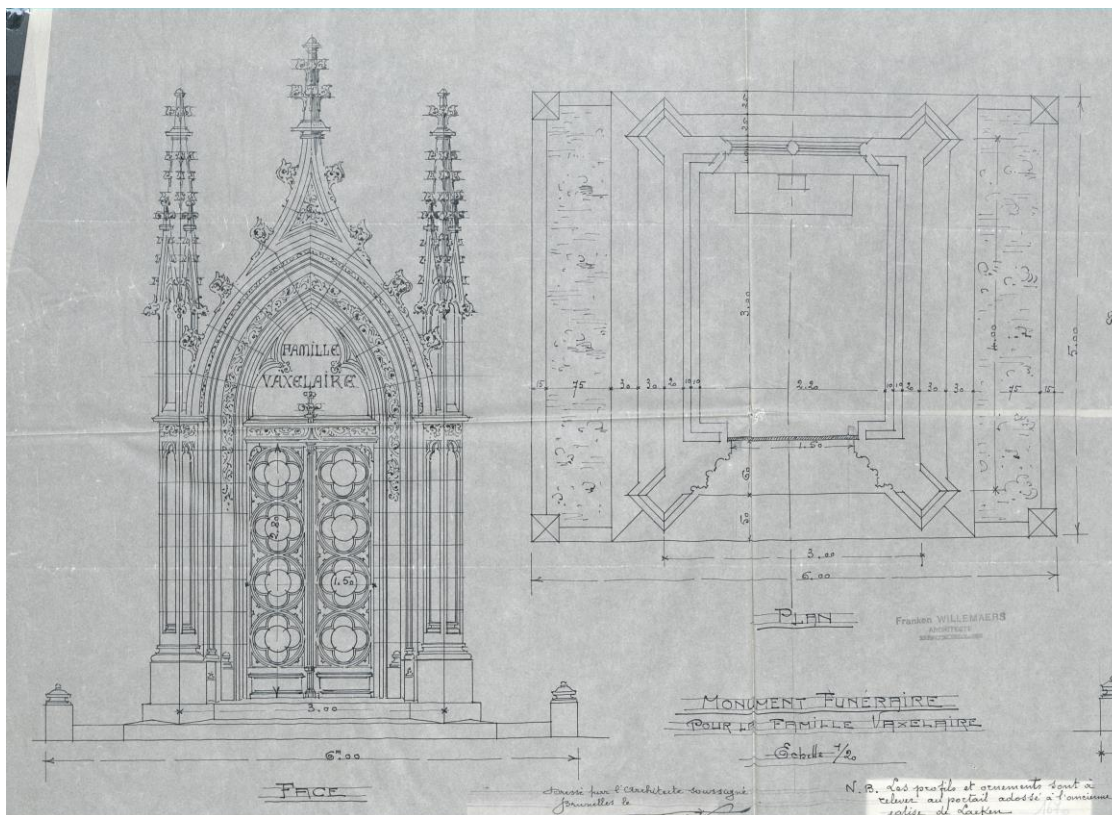

Fig. 3: Technische tekening voor het grafmonument van de familie Vaxelaire (Laken), z.d., Archief van het Atelier Salu, inv. T-0005. © Epitaaf vzw

Het archief van de Crèche Ernest Salu en Filmart

De archiefbestanden van de *Crèche Ernest Salu* en *Filmart* bevatten voornamelijk bedrijfsgerelateerde stukken. Terwijl er slechts beperkt financiële stukken voorkomen in het bestand van de Crèche, bestaat het bestand van *Filmart* vrijwel uitsluitend uit facturen, kwitanties en enkele andere boekhoudkundige stukken.

De documentatie en de fotocollectie

Er bevond zich een grote hoeveelheid stukken die men als documentatie zou kunnen beschouwen. Het gaat dan voornamelijk om publicaties als tijdschriften en boeken, maar ook foto's, bidprentjes, postkaarten, affiches,... Deze stukken werden niet in detail in de inventaris opgenomen, maar er werd wel een detailtoegang opgesteld. In deze toegang zijn de documentatiestukken in de volgorde opgenomen waarin Céline Houwaer ze beschreven heeft. De stukken kregen een nieuwe nummering toegekend en er werd geprobeerd ze aan de juiste archiefvormer toe te kennen. Dit is niet steeds gelukt, waardoor sommige documentatiestukken een "onbekende" oorsprong hebben gekregen.

In het archief zijn ongeveer 1000 foto-afdrukken bewaard. Het gaat om foto's uit de periode 1872 tot 1984, wat overeenkomt met het bestaan van het atelier. Er komen zowel professionele als persoonlijke en familiale thema's aan bod.³¹ De foto's werden tot eind 2015 door een medewerker van het AMVB gedigitaliseerd. Een deel van deze collectie, samen met de uitgebreide collectie gipsen beelden, is geregistreerd en in een adlib-databank.³²

Selecties

Door de (vrijwel volledige) afwezigheid van boekhoudkundige stukken van het bedrijfsarchief van voor de Tweede Wereldoorlog, zou men kunnen aannemen dat er in het verleden selectie is uitgevoerd. Het is best mogelijk dat er stukken tijdens de oorlog ofwel verloren zijn gegaan in het oorlogsgeweld ofwel bewust zijn vernietigd door de Salu's zelf. Dit is allemaal speculatie, vooral omdat het atelier tijdens de Tweede Wereldoorlog van beschadiging is gespaard gebleven.³³

Vennootschappen zijn verplicht om bepaalde financiële documenten voor een specifieke periode te bewaren, zodat ze zich kunnen verantwoorden bij geschillen of voor de controle op belastingen. De bewaartermijn voor dergelijke stukken is zeven jaar. Facturen, kwitanties, loonfiches, bankdocumenten,... mogen dus in principe na deze termijn vernietigd worden.³⁴ Terwijl dit voor hedendaagse vennootschappen bijna een noodzaak is (onder andere omwille van plaatsgebrek), kan dit vanwege de uniciteit van dit archief geen optie om deze praktijk door te trekken naar het bedrijfsarchief van het *Atelier Salu*. We hebben hier te maken met een archief dat van enorme waarde is voor historisch en kunsthistorisch onderzoek. Er zijn weinig archieven van dergelijke ateliers waar zo een grote hoeveelheid boekhoudkundige stukken nog zijn bewaard. Ter illustratie

³¹ 'Erfgoeddag: stop de tijd. Stilstaan bij Salu'. In: *Tafofiel*, 2013, 17, p. 3-4.

³² Zie ook DE CLERCQ (L.), *idem*, 2001, p. 67.???? Dat kan niet

³³ Info uit gesprek met prof. Linda Van Santvoort en Tom Verhofstadt.

³⁴ DE BOOY (E.P.), RUITENBERG (G.M.W.). *Zorg voor het familiearchief. Wenken voor de ordening, bewaring en bestemming van persoons- en familiearchieven*, Houten, Fibula, 1995, p. 25-26; *Hoe lang moet ik documenten bewaren? Ondenemen. Boekhouding, belastingen en fiscaliteit.* (z.d.) Opgevraagd op 22 april 2016 via <http://www.vlaanderen.be/nl/ondernemen/boekhouding-belastingen-en-fiscaliteit/hoe-lang-moet-ik-documenten-bewaren> (22/04/2016).

deze passage uit het artikel van *Archiefbank Vlaanderen* over de inventaris van het archief van glazenier Michiel Leenknecht: "Zoals zo vaak bij kunstenaarsarchieven bleven [...] de boekhoudkundige stukken niet bewaard."³⁵ Ook het archief van de ateliers Bressers-Blanchaert werd niet gespaard: "Het bedrijfsarchief bleef weliswaar enkel fragmentarisch bewaard, maar bijvoorbeeld de schetsboekjes vormen een zeer rijke bron van bedrijfseconomische informatie."³⁶

Aangezien het hier dus om een uniek archief gaat, met zowel een rijke verzameling tekeningen als een grote hoeveelheid relevante boekhoudkundige stukken, werden er geen specifieke archiefbescheiden geselecteerd. Wel werden onnodige of zeer beschadigde schutbladen verwijderd, net zoals de vele classeurs waarin heel wat documenten in opgeborgen waren. Deze classeurs waren zwaar vervormd, vervuild en beschadigd en de metalen sluitingen vaak verroest. De opschriften op de classeurs werden overgenomen in de plaatsingslijst. Daarnaast werden er ook een heel aantal blanco formulieren en brieven verwijderd, waarvan er wel enkele exemplaren werden bewaard.

Het atelier, toestand voor de restauratie. © Foto Nadine Tasseel.

³⁵ VERMEIREN (Rie). *Archiefbank Vlaanderen. Archief in de kijker: De nalatenschap van glazenier Michiel Leenknecht*. 2015. Opgevraagd op 12 januari 2016 via <http://www.archiefbank.be/?q=node/946>.

³⁶ *Archiefbank Vlaanderen. Archief atelier Bressers-Blanchaert. 1860-1960*. (z.d.) Opgevraagd op 26 april 2016 via <http://www.archiefbank.be>.

Ordering. Het concept van “originele orde” en “aangetroffen orde”

Er is reeds heel wat inkt gevloeid over het concept “originele orde”. Het is daarom ook niet de bedoeling noch de plaats om hier uitgebreid op in te gaan, maar naar mijn mening is het niet onbelangrijk om in het kader van dit specifieke archief hier toch even stil bij te staan. Het bestemmingsbeginsel³⁷ en het structuurbeginsel³⁸ zijn twee concepten die steeds van groot belang zijn geweest binnen de archivaliek in België en Nederland, maar ook in het buitenland in variaties hierop (*principe de l'ordre original, respect des fonds, Provenienzprinzip, principle of provenance, original order,...*). Het komt erop neer dat elk archiefstuk een plaats heeft in één archief en dat men rekening moet houden met de originele orde, ofwel de manier waarop de archiefvormer zijn of haar stukken ordende en bewaarde. Heel wat literatuur stuurt aan op het respecteren van deze begrippen en het belang van het reconstrueren van de originele orde moest deze verstoord zijn geraakt.

Recentere literatuur gaat echter in tegen het blindelings navolgen van deze principes. Heel wat auteurs betwisten de praktische toepassing van deze principes. Eén van de voornaamste kritiek is vooral dat er weinig duidelijkheid bestaat wat men als archivaris moet doen als men met een archief te maken krijgt waar de zogenaamde “originele orde” nergens te bespeuren is, iets wat wel vaker voorvalt bij persoons- of familiearchieven.³⁹ Persoons- en familiearchieven zijn moeilijk in standaard archiefschema's te vatten, aangezien elke persoon of familie zelf kiest hoe men zijn, haar of hun stukken (al dan niet) bewaart. In tegenstelling tot overheden en de meeste bedrijven, zal een persoon of familie zelden zijn of haar eigen stukken volgens een vast schema bewaren. Er zullen dus geen “orderingsplannen” en zelden eigentijdse inventarissen zijn die een houvast kunnen bieden bij het later inventariseren, bronnen die Herman Coppens aanhaalt als hulpmiddel bij de reconstructie van originele orde.⁴⁰ Ook Bervoets haalt dit aan: “Bij familiearchieven is het onmogelijk om niet af en toe te zondigen tegen het bestemmingsbeginsel.”⁴¹

Bij het inventariseren treft men een archief vaak aan in een schijnbare staat van wanorde. Eén van de eerste stappen is vaak op zoek gaan naar sporen van enige “originele orde”. Het is hierbij echter wel van belang om de “aangetroffen orde” niet te verstoren. Bij het herpakken van het “Archief Salu” werd er dus ook geen onderscheid gemaakt tussen stukken van de familie, het atelier, de crèche of *Filmart*. Dit om te voorkomen dat er stukken van elkaar zouden gescheiden worden die eigenlijk samen horen. Omslagen of ringmappen die stukken bevatten die op het eerste zicht niets met elkaar te maken hebben, werden dus samengehouden. Ook al lijkt er helemaal geen “originele orde” meer aanwezig te zijn (als die er überhaupt al geweest is), men kan niet de kans lopen om context kwijt te geraken door bepaalde stukken of bestanden uit elkaar te trekken. De stukken werden dus herpakt per identificeerbaar bestanddeel.

---

³⁷ “Beginsel dat ieder archiefstuk deel uitmaakt van het archief waarin het bij ontvangst of opmaken is opgenomen.” DEN TEULING (A.J.M.). *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen*, 's-Gravenhage, Stichting Archiefpublicaties, 2007, nr. 21.

³⁸ “Beginsel dat ieder archief een geheel is met een structuur, bepaald door de archiefvorming.” DEN TEULING (A.J.M.), *idem*, 2007, nr. 22.

³⁹ MEEHAN (Jennifer). ‘Rethinking Original Order and Personal Records’. In: *Archivaria*, 2007, 70, p. 31.

⁴⁰ COPPENS (Herman). *De ontsluiting vanarchieven. Richtlijnen en aanbevelingen voor de ordening en beschrijving vanarchieven in het Rijksarchief*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, p. 163-164.

⁴¹ BERVOETS (J.A.A.) et al. ‘Het conglomeraat ontward. Aanwijzingen voor het inventariseren van familiearchieven’. In: *Nederlands Archiefblad*, 1984, 88, p. 197.

De plaatsingslijst

De archiefbestanddelen werden dus eerst verpakt vooraleer er aan een inventaris werd begonnen. Op deze manier konden de verschillende bestanddelen geïdentificeerd worden en werd als het ware in “vogelvlucht” een overzicht over de aanwezige stukken verkregen. Een hulpmiddel hierbij was de lijst die Céline Houwaer eerder had opgesteld. Hierin werden alle stukken die zij als bestanddelen had geïdentificeerd opgelijst in de volgorde waarin ze deze heeft beschreven. Aan de hand van deze lijst werd tijdens het verpakken en nieuwe plaatsingslijst opgemaakt. Elk bestanddeel werd in een zuurvrije omslag gestopt en kreeg een eigen plaatsingsnummer. De nummers die Céline gebruikte werden hier ook bij genoteerd.

De archiefinventaris als conceptueel kader

De volgorde waarin de stukken in de inventaris zijn opgenomen, reflecteert niet de volgorde waarin de stukken zijn verpakt en in de dozen op de rekken zitten. Een archiefinventaris moet beschouwd worden als een conceptueel kader, dat ofwel de originele orde reflecteert, ofwel context biedt door de stukken “conceptueel” in een logische volgorde te schikken. Het is zelden mogelijk om de stukken fysiek te ordenen in de volgorde waarin de inventaris is opgesteld. Om op een zo economisch mogelijk manier gebruik te maken van de beschikbare opslagruimten, is het nu eenmaal eenvoudiger om stukken per formaat te plaatsen, waardoor er minder kostbare plaats verloren gaat. Het is eveneens een zeer tijdrovende bezigheid om alle stukken in de “juiste” volgorde te plaatsen. Een plaatsingslijst en depotlijst helpen dan om de juiste stukken terug te vinden.

Wanneer de originele orde verdwenen is, geen ordeningsschema’s door de archiefvormer(s) zijn achtergelaten of er geen andere manier is om de originele orde terug te vinden en te herstellen, is het aan de archivaris om een eigen ordeningsschema te ontwerpen. Dit schema moet zo goed mogelijk een weerspiegeling zijn van de organisatiestructuur en de handelingen en activiteiten van de archiefvormer(s).⁴² Om een dergelijk schema op te stellen, kan er beroep gedaan worden op modelschema’s. Iedere archivaris is uiteraard vrij een eigen schema te ontwikkelen naar zijn of haar goeddunken, maar het is in het belang van elke onderzoeker als gelijkvormige archieven op gelijkaardige manieren zijn ontsloten.⁴³ Zowel voor familiearchieven als voor bedrijfsarchieven bestaan er modelschema’s die kunnen aangepast worden naar de noden van het archief. Het is immers niet de bedoeling deze schema’s exact over te nemen.

Ter illustratie: de ordening van het archief van het Atelier Salu Familiebedrijven

Het Atelier Salu, dat het construeren van grafmonumenten tot hoofdtaak had, kan als een productiebedrijf beschreven worden. Het bedrijf heeft als doel grondstoffen om te zetten in een afgewerkt product. Het is een echt familiebedrijf, opgericht door Ernest Salu I en is steeds in beheer geweest van de familie. Het volledige archief nam ongeveer 56 strekkende meter ruimte in op de rekken van het AMVB. Persoonlijke stukken van de Salu’s zaten er vermengd met stukken van het atelier, de crèche en *Filmart*. Deze vermenging is een fenomeen dat eigen is aan familiebedrijven.

---

⁴² COPPENS (Herman), *idem*, 1997, p. 179.

⁴³ MULLER (S.), FEITH (J.A.), FRUIN (R.T.A.). *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven, ontworpen in opdracht van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland*. Groningen, Van der Kamp, 1898, p. 101; COPPENS, *idem*, 1997, p. 181.

Het is vaak moeilijk tot onmogelijk om een duidelijke scheiding te maken tussen wat tot het familiearchief hoort en wat bij het bedrijfsarchief moet ingedeeld worden.⁴⁴ Hier komt er nog eens bij dat er feitelijk drie “bedrijven” vertegenwoordigd zijn in het volledige archief. Op zoek gaan naar een rigide en eenduidige scheiding zou dus onbegonnen werk zijn. Den Teuling geeft aan dat men voor kleinere familiebedrijven best streeft naar een ordening per functie.⁴⁵ Boekhoudkundige stukken zijn dan weer een uitzondering en horen dus als een apart onderdeel in de inventaris te worden beschreven.⁴⁶

A.J.M. Den Teuling poneert enkele stellingen waarmee in deze inventaris ook werd rekening gehouden: “Men doet er het beste aan, de stukken voortvloeiend uit personeelsgebonden functies, te plaatsen in de persoonlijke archieven van de vennoten.”⁴⁷ Het betreft hier onder andere stukken betreffende het lidmaatmaatschap van de Kamer van Koophandel, stukken die bij de persoonlijke archieven van de familie zijn geplaatst. “Vanwege de verwevenheid met het bedrijfsarchief – [...] – moet men dergelijke persoonlijke archieven mijns inziens opnemen in de band waarin ook de inventaris van het bedrijfsarchief is opgenomen. Daar de familie eerder bestaat dan het bedrijf, en het bedrijf zich geleidelijk emancipeert uit de familie met de onafhankelijke nv als eindpunt, plaatst men het familie-archief [sic] (de persoonlijke archieven) bij voorkeur vóór het bedrijfsarchief (de bedrijfsarchieven); [...]”⁴⁸ Met deze logica werd ook in deze inventaris rekening gehouden, ook al zijn er weinig stukken bewaard met betrekking tot de oprichter van het atelier, Ernest Salu I. Een inventaris waar Den Teuling meermaals naar verwijst in zijn artikel is die van het familiebedrijf *Meihuizen*, een houthandel die actief was tussen 1837 en 1970. Dit archief werd wel beschreven in twee inventarissen, namelijk die van de familie⁴⁹ en die van het bedrijf.⁵⁰ Ook hier wordt een belangrijke opmerking gemaakt: “Daar een firma een instelling is zonder rechtspersoonlijkheid bestaat er formeel geen scheiding tussen financiën van de firma en de privé financiën van de vennoten. De firmaboekhouding is dan ook doorspekt met particuliere transacties.”⁵¹ Dit is ook het geval voor de boekhouding van de Salu’s. Dit allemaal ter illustratie van de problematiek van archieven van familiebedrijven.

---

⁴⁴ DEN TEULING (A.J.M.). ‘Het inventariseren van bedrijfsarchieven, in het bijzonder productiearchieven’. In: *Nederlands Archiefblad*, 1984, 88, p. 12-13.

⁴⁵ DEN TEULING (A.J.M.), *idem* 1984, p. 24.

⁴⁶ Den Teuling stelt dat het plaatsen van inkoopboeken onder de functie “Inkoop” tegen de basisprincipes van de archivistiek ingaat, aangezien de boekhouding op zich een specifieke samenhang vertoont. Door deze stukken van elkaar te spreiden verbreekt men de administratieve samenhang van de boekhouding. DEN TEULING (A.J.M.), *idem*, 1984, p. 25.

⁴⁷ DEN TEULING (A.J.M.), *idem*, 1984, p. 26.

⁴⁸ DEN TEULING (A.J.M.), *idem*, 1984, p. 26-27.

⁴⁹ GOELEMA (W.E.). *Inventaris van tukken afkomstig van enkele leden van de families Meihuizen en Everts te Wildervank*. 1980. Opgevraagd op 26 september 2016 via <https://www.groningerarchieven.nl/onderzoek/archievenoverzicht?mivast=5&mizig=210&miadt=5&micode=554&miview=inv2>.

⁵⁰ GOELEMA (W.E.). *Inventaris van het archief van de houthandel J.M. Meihuizen & Zoon*. 1980. Opgevraagd op 26 september 2016 via <https://www.groningerarchieven.nl/onderzoek/archievenoverzicht?mivast=5&mizig=210&miadt=5&micode=1865&miview=inv2>.

⁵¹ *Ibidem*.

Een link met architectuur- en atelierarchieven?

Het *Atelier Salu* is naast een bedrijf uiteraard ook een “atelier”, waar met verschillende werknemers aan het ontwerpen en construeren van (voornamelijk maar niet uitzonderlijk) grafmonumenten werd gewerkt. Behalve literatuur over bedrijfsarchieven (voor het bedrijfsaspect van het atelier), is er gezocht naar literatuur rond atelierarchieven. Eerder in deze inventaris kwam al het archief van het atelier van Michiel Leenknecht aan bod (*supra*). Er is al verwezen naar het artikel van Rie Vermeiren waarin werd vermeld dat van heel wat kunstenaarsarchieven zelden de boekhouding (volledig) werd bewaard. Bij dergelijke archieven ligt de focus vooral op de artistieke aspecten, zoals tekeningen en de manier waarop (kunst)werken tot stand kwamen. Boekhouding blijkt eerder een secundair belang te hebben. Voor bepaalde ateliers is de boekhouding net wel van groot belang is, aangezien deze inzage kan bieden in het proces dat aan de constructie van een monument of kunstwerk vooraf gaat. Men krijgt inzage in de manier waarop bestellingen werden geplaatst, hoeveel bepaalde materialen kostten, hoeveel loon de arbeiders kregen voor hun werk en hoeveel een afgewerkt grafmonument in totaal kostte.

Het bleek echter moeilijk andere archieven te vinden waar de boekhouding grotendeels werd bewaard en waarvan reeds een inventaris bestaat. Wat het archief van de Salu's betreft is er echter ook geen volledige boekhouding bewaard gebleven. Vooral stukken van voor de Tweede Wereldoorlog zijn verdwenen (*supra*). In dit verband moet worden verwezen naar de *Handleiding architectuurarchieven: inventarisatie*.⁵² Ook hier vermelden de auteurs dat bedrijfsarchieven slechts beperkt en zijdelings aan bod komen.⁵³ De nadruk ligt dus hier op het grafisch materiaal zoals tekeningen, foto's, dia's, plattegronden en maquettes. Architecten zijn immers wettelijk verplicht alles minstens tien jaar te bewaren, onder andere ter verantwoording bij problemen met hun constructies.⁵⁴

Het inventariseren van het bedrijfsarchief

De inventaris van het bedrijfsarchief van het Atelier Salu is gebaseerd op een variant modelschema voor bedrijfsarchief, namelijk een indeling volgens functies.⁵⁵ Een indeling volgens organisatiestructuur⁵⁶ is niet aangewezen, aangezien het atelier een familiebedrijf was met slechts een beperkte structuur. Er zijn geen echte afdelingen zoals “Directie” of “Personeel” te onderscheiden. Het beheer van het atelier bleef steeds in handen van een Ernest Salu. Ook een onderscheid maken tussen de periodes waarbij de verschillende Salu's de leiding over het atelier hadden lijkt geen meerwaarde te bieden. Er is weinig tot geen onderscheid in aanpak te onderscheiden. Door het grotendeels ontbreken van stukken van voor de Tweede Wereldoorlog is er geen zicht op de manier waarop Ernest Salu I het atelier beheerde.

Een indeling volgens functies geeft een goed zicht op de algemene werking van een bedrijf. Het zijn immers de handelingen en activiteiten die uit de functies voortvloeien die resulteren in de creatie van archiefstukken. Het is uiteraard belangrijk te noteren dat de Salu's hun archief niet noodzakelijk

---

⁵² DE HOUWER (Veerle), VAN IMPE (Ellen), VERPOEST (Luc). *Handleiding architectuurarchieven: inventarisatie*. Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, 2004.

⁵³ DE HOUWER (Veerle) et al., *idem*, 2004, p. 11.

⁵⁴ DE HOUWER (Veerle) et al., *idem*, 2004, p 23-24.

⁵⁵ COPPENS (Herman), *idem*, 1997, p. 487-489.

⁵⁶ COPPENS (Herman), *idem*, 1997, p. 486.

volgens deze indeling bewaarden, maar dit schema zorgt wel voor voldoende context om de werking van het atelier te illustreren.

Onder de afdeling “Algemeen” komen de briefwisseling en de kalenders terecht. Andere stukken die hieronder kunnen vallen zijn bijvoorbeeld agenda’s. De agenda’s in dit archief bevatten naast noteringen van afspraken en dergelijke echter ook (en voornamelijk) financiële notities. Daarom werden deze elders ondergebracht (*infra*). De afdeling “Organisatie en structuur” is voorzien voor stukken met betrekking tot de oprichting, inschrijving in het Handelsregister, statuten, faillissement en andere stukken. Onder “Bedrijfsmiddelen” horen algemene stukken betreffende het kapitaal, de eigendommen van de archiefvormer(s), het personeelsbeleid en de financiën. De uitgebreide boekhouding is dus hier terug te vinden, geordend per type stuk: jaarstukken (balansen en jaarrekeningen), grootboeken, journaals, agenda’s, dagboeken, kasboeken, debiteurenboeken, crediteurenboeken, factuurboeken, wisselboeken, bankboeken en rekeninguittreksels. Bij de afdeling “Bedrijfsfuncties” worden de verschillende activiteiten van het atelier ondergebracht: beheer, inkoop, verkoop en dienstverlening, en productie.⁵⁷ Het ontwerpen van grafmonumenten hoort onder de opdeling “productie”.

Inventariseren van de tekeningen

In deze inventaris werden de tekeningen slechts summier opgenomen. Het merendeel van de tekeningen werd gewoonweg onder één nummer opgenomen. Een detailtoegang biedt meer informatie. Dit werd gedaan om te vermijden dat er meer dan 2.000 vage beschrijvingen in deze inventaris zouden voorkomen. In de detailtoegang is dan ook meer ruimte voor extra informatie die van nut kan zijn bij het zoeken naar specifieke tekeningen of voor ander onderzoek.

Ook hier werd er naar andere inventarisatieopdrachten gekeken voor inspiratie en inzicht. Het tekeningenarchief van de ateliers Bressers en Blanchaert (1860 – 1914), dat in het KADOC in Leuven wordt bewaard, is voorzien van een uitgewerkte inventaris. De inventaris werd opgesteld in functie van de manier waarop de stukken origineel werden bewaard: ze werden per ensemble beschreven, niet per tekening. In totaal werden er 783 ensembles geïdentificeerd. Per ensemble werd in een geautomatiseerd bestand genoteerd over welk ensemble het gaat, hoeveel tekeningen er zijn bewaard en om welk type tekening het gaat. In de beschrijving werden allerlei elementen opgenomen zoals de plaats en de site waar het ensemble zich bevindt, de voorstelling op de tekening, materiaal-technische beschrijving en meer.⁵⁸

Om de tekeningen van de Salu’s beter te ontsluiten werd er besloten een gelijkaardig bestand op te stellen. In een Excel-bestand, dat dienst zal doen als detailtoegang, werden alle tekeningen uit het archief geregistreerd. Ook hier werd er niet per tekening geregistreerd, maar per “project.” De Salu’s hielden alle tekeningen die bij een specifiek project hoorden bij elkaar, wat vaak overeenkomt met het ontwerpen van een specifiek grafmonument. Deze werden (vaak) voorzien van een nummering. In het bestand werden de volgende elementen gebruikt: uniek nummer, nummer van Céline Houwaer, type project, naam van de opdrachtgever (of voor wie het grafmonument bedoeld was), locatie/begraafplaats en het aantal tekeningen. Er werd tevens een extra tabel voorzien om aan te geven hoeveel tekeningen er per type voorkomen: schets, ontwerptekening, technische tekening, presentatietekening en/of uitvoeringstekening. Er kunnen op termijn nog extra kolommen toegevoegd worden, bijvoorbeeld om een koppeling te leggen naar concessie nummers (als het om

---

⁵⁷ Ook hier wordt er afgeweken van het modelschema, waarin de opdeling als volgt is: beheer, inkoop, onderzoek, productie, verkoop, en transport en opslag. Noch onderzoek en transport lijken toepasbaar op het archief van het atelier.

⁵⁸ VERMEIREN (Rie), BERGMANS (Anna). *Inventaris van het neogotische tekeningenarchief Bressers-Blanchaert ca. 1860-1914*. Leuven, KADOC, 1993, p. 6.

grafmonumenten gaat). Dit document kan ook in de toekomst nog worden aangevuld met nieuwe gegevens naargelang er onderzoek naar bepaalde grafmonumenten of tekeningen wordt uitgevoerd.

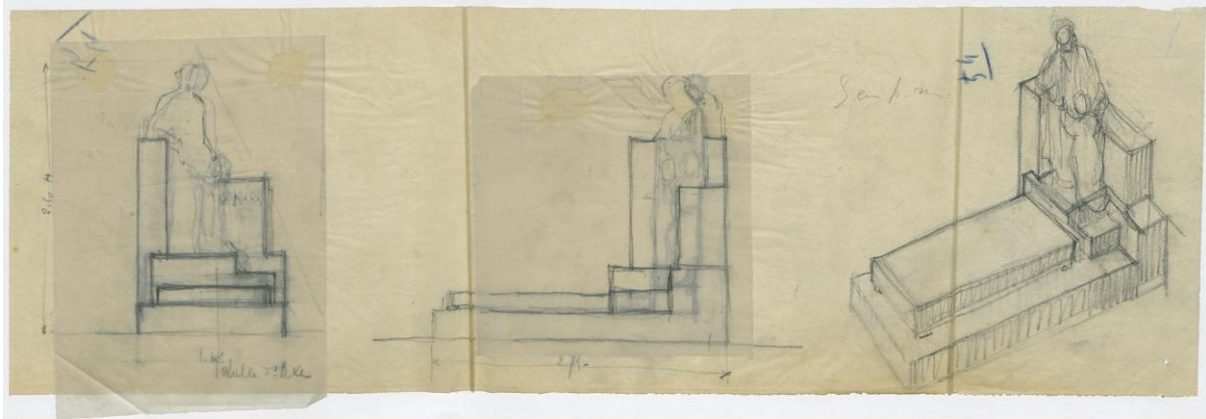

Fig. 4: Schets vanuit verschillende oogopzichten voor het grafmonument van Robert Halot (Laken), 1933, Archief van het Atelier Salu, inv. T-0064. © Epitaaf vzw

BIBLIOGRAFIE

- “Archief Atelier Bressers-Blanchaert. 1860-1960 (Record No. 93).” 2015. *Archiefbank Vlaanderen*. <http://www.archiefbank.be>.
- Bervoets, J.A.A. et al. 1984. “Het Conglomeraat Ontward. Aanwijzingen Voor Het Inventariseren van Familiearchieven.” *Nederlands Archievenblad* 88: 193–233.
- de Booy, E.P., and G.M.W. Ruitenbergh. 1995. *Zorg Voor Het Familiearchief. Wenken Voor de Ordening, Bewaring En Bestemming van Persoons- En Familiearchieven*. Houten: Fibula.
- De Clercq, L. 2001. “De Kunstenaarsfamilie Salu (I).” *Obscuur. Projectie* 7: 67–72.
- Coppens, Herman. 1997. *De Ontsluiting van Archieven. Richtlijnen En Aanbevelingen Voor de Ordening En Beschrijving van Archieven in Het Rijksarchief*. Brussel: Algemeen Rijksarchief.
- Depestel, Ann. 2006. “De Gemeentelijke Begraafplaats Aan de Gasthuisstraat Te Temse.” Universiteit Gent.
- “Erfgoeddag: Stop de Tijd. Stilstaan Bij Salu.” 2013. *Tafotiel* 17: 3–4.
- “Ernest Salu.” *Internet Movie Database*. <http://www.imdb.com/name/nm0759176/>.
- Goelma, W.E. 1980a. “Inventaris van Het Archief van de Houthandel J.M. Meihuizen & Zoon.” <https://www.groningerarchieven.nl/onderzoek/archievenoverzicht?mivast=5&mizig=210&miadt=5&micode=1865&miview=inv2>.
- . 1980b. “Inventaris van Stukken Afkomstig van Enkele Leden van de Families Meihuizen En Everts Te Wildervank.” <https://www.groningerarchieven.nl/onderzoek/archievenoverzicht?mivast=5&mizig=210&miadt=5&micode=554&miview=inv2>.
- Harris, Carolyn. 2012. “Paper Memories, Presented Selves: Original Order and the Arrangement of the Donald G. Simpson Fonds at York University.” *Archivaria* 74(Fall): 195–217.

- “Hoe Lang Moet Ik Documenten Bewaren?” *Ondenemen. Boekhouding, belastingen en fiscaliteit*. <http://www.vlaanderen.be/nl/ondernemen/boekhouding-belastingen-en-fiscaliteit/hoe-lang-moet-ik-documenten-bewaren>.
- De Houwer, Veerle, Ellen Van Impe, and Luc Verpoest. 2004. *Handleiding Architectuurarchieven: Inventarisatie*. Antwerpen: Centrum Vlaamse Architectuurarchieven.
- Jansens, T. 2013. “Epitaaf: Gepassioneerde En Vrijwillige Inzet Voor Begraafplaatsen.” *Arduin* 7(13): 80–84.
- “Kunstwerken.” *Werkstede Arcloza*. <http://www.arcloza.be/inlijsten-van-kunstwerken-mortsel-2640.html>.
- de Kuyper, Eric. 2005. “Van Grafkunst Naar Fotografie.” In *Ernest Salu. Beeldhouwers - Sculpteurs*, Brussel: Epitaaf vzw, 5–18.
- Van Lennep, J. 1990. *De 19de-Eeuwse Belgische Beeldhouwkunst. Ontwerp, Wetenschappelijke Coördinatie En Keuze van de Tontoongestelde Werken (Generale Bank, Brussel, 5 Oktober - 15 December 1990)*. Brussel: Generale Bank.
- Meehan, Jennifer. 2007. “Rethinking Original Order and Personal Records.” *Archivaria* 70(September): 27–44.
- Merens, André. 2001. “In Mijn Tijd.” *Laca Tijdingen* 13(2): 18–28.
- Muller, S., J.A. Feith, and R.T.A. Fruin. 1898. *Handleiding Voor Het Ordenen En Beschrijven van Archieven, Ontworpen in Opdracht van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland*. Groningen: Van der Kamp.
- Nyssen, P.R. et al. 1987. *Op Leven En Dood: Het Grafmonument*. Antwerpen: Internationaal Cultureel Centrum.
- Oestreicher, Cheryl. 2013. “Personal Papers and MPLP : Strategies and Techniques.” *Archivaria* 76(Fall): 93–110.
- Pollard, R.A. 2001. “The Appraisal of Personal Papers : A Critical Literature Review.” *Archivaria* 52: 136–50.
- Van Santvoort, Linda. 2005. “Het Voormalig Beeldhouwersatelier Salu. Drie Generaties Grafkunst.” In *Ernest Salu. Beeldhouwers - Sculpteurs*, Brussel: Epitaaf vzw, 57–64.
- Symons, Katrin. 1999. “De Salu’s: Drie Generaties Grafbeeldhouwers. Kritische Inventaris En Analyse van de in Het Atelier Salu Vervaardigde Grafsculpturen.” Katholieke Universiteit Leuven.
- den Teuling, A.J.M. 1984. “Het Inventariseren van Bedrijfsarchieven, in Het Bijzonder Productiearchieven.” *Nederlands Archiefblad* 88: 12–33.
- . 2007. *Archiefterminologie Voor Nederland En Vlaanderen*. 's-Gravenhage: Stichting Archiefpublicaties.
- Vandenbreeden, J. 1994. “Het Beeldhouwersatelier Ernest Salu.” In *Omtrent Het Onze-Lieve-Vrouwvoorplein in Laken. Monumenten “Be” Leven*, ed. I. Adriaenssens. Lier: Koning Boudewijnstichting, 52–61.
- Vandervelde, Cecilia. 1991. *La Necropole de Bruxelles. Étude de L’architecture et de La Sculpture Funeraires, Des Symboles et Des Épitaphes. Inventaires*. Brussel: Commission d’Histoire de l’Europe.

———. 1997. *Les Champs de Repos de La Region Bruxelloise. Étude de L'architecture et de La Sculpture Funéraires, Des Symboles et Des Épitaphes. Inventaires*. Brussel: Cecilia Vandervelde.

Vermeiren, Rie. 2015. "Archief in de Kijker: De Nalatenschap van Glazenier Michiel Leenknecht." *Archiefbank Vlaanderen*. <http://www.archiefbank.be/?q=node/946> (January 12, 2016).

Vermeiren, Rie, and Anna Bergmans. 1993. *37 Inventaris van Het Neogotische Tekeningenarchief Bressers-Blanchaert Ca. 1860-1914*. Leuven: KADOC.

Veyt, Nathalie. *Het Archief van de Ateliers Salu En Beernaert*.

Yeo, Geoffrey. 2009. "Custodial History, Provenance, and the Description of Personal Records." *Libraries & the Cultural Record* 44(1): 50–64. <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&AN=37586962&site=ehost-live&scope=site>.

———. 2012. "The Conceptual Fonds and the Physical Collection." *Archivaria* 73: 43–80.

Foto Linda Van Santvoort

Kalmthout: begraafplaats Kalmthout-Heide wordt heringericht

De gemeente Kalmthout is volop bezig met de herinrichting van de begraafplaats Kalmthout-Heide. Het kinderperk kreeg een kunstwerk en de jury koos uit 26 inzendingen voor een ontwerp van Katelijne Lauwerens uit Schilde, een volwassen figuur uitbeeldend met een kind op de schouder. De opbouw uit blokken staat symbool voor het proces van opgroeien: haal één blok weg en de hele constructie valt in elkaar. Gemeentepersoneel metselt een nieuwe ingangspoort en kinderperk en strooiweide krijgen nieuwe aanplantingen. In de eerste helft van 2017 komen er ook nieuwe banken aan het afscheidspaviljoen.

Deurne: derde Antwerpse urnenbos in dienst genomen

Na het Schoonselhof en Berendrecht huldigde de stad Antwerpen eind 2016 haar derde urnenbos in op de begraafplaats Ruggenveld in Deurne. Steeds meer Antwerpenaren kiezen voor crematie. Om aan deze stijgende vraag te voldoen is een urnenbos, waarin assen begraven worden in biologisch afbreekbare urnen, een welkome oplossing.

Katholieke kerk verstrengt haar visie wat betreft de bewaring van as van overledenen

In de meeste landen met een christelijke meerderheid moet de traditionele begrafenis steeds meer terrein prijs geven aan de crematie, die niet alleen als een goedkoper maar ook als een milieuvriendelijker alternatief wordt gezien voor de klassieke vorm van begraven. De katholieke kerk legaliseerde crematie in 1963. De Congregatie voor de Geloofsleer, die toeziet op de doctrine van het Vaticaan, erkent dat crematie in de nabije toekomst in vele landen de standaardpraktijk zal worden. Maar de congregatie zet even de puntjes op de i en maakt duidelijk dat assen moeten rusten op een heilige plaats zoals een begraafplaats, een kerk of een erkende plaats van verering. Het mee naar huis nemen en thuis bewaren van assen van gestorvenen wordt ten stelligste verboden als zijnde een teken van gebrek aan eerbied voor de stoffelijke resten.

Crypte en zerken op begraafplaats van Zonnebeke voorlopig beschermd

Minister-president Geert Bourgeois laat weten dat de crypte en zerken op de begraafplaats van Zonnebeke voorlopig beschermd worden als monument. Een openbaar onderzoek volgt om de bescherming definitief te maken. Zonnebeke bouwde de publiek toegankelijke crypte in 1921 om haar gesneuvelde soldaten en militaire doden uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog te begraven. Er staan ook heel wat heldenhuldenzerken, grafstenen voor gesneuvelde soldaten uit de Eerste Wereldoorlog. Op de zerken staan een Keltisch kruis, AVV-VVK en de blauwvoet. Het gemeentebestuur zal nu een openbaar onderzoek organiseren zodat iedereen de kans krijgt om

opmerkingen of bezwaren over de bescherming kenbaar te maken. Na een periode van negen maanden beslist minister-president Bourgeois over een definitieve bescherming.

LIDEGELDEN

Even klassiek als onze (late) wensen, is de vraag bij het begin van een nieuw jaar om ons te blijven steunen. Uw bijdrage betekent voor ons een zeer gewaardeerde steun. Het helpt ons te blijven ijveren voor het behoud en de waardering van ons funerair erfgoed en de instandhouding van het atelier Salu.

Hartelijke dank voor de verlenging van uw lidmaatschap. De voorwaarden zijn ook in 2017 hetzelfde gebleven.

Gewoon lid (individueel): 25 €

Steunend lid: 125 €

Beschermend lid: 1500 €

Overschrijven op rekeningnummer BE20 0682 0392 6056 met vermelding van uw naam en de mededeling "lidmaatschap 2017".